

ЗМІСТОВНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ ОСОБИСТОСТІ

Максименко С.Д., Мул С.А.

З урахуванням сучасних наукових даних у контексті генетичного підходу автори обґрунтовують психологічну структуру особистості, яка складається з п'яти окремих підструктур (а саме – біопсихічної; індивідуальних особливостей психічних процесів; досвіду; спрямованості; здібностей, – а також трьох динамічних одиниць – «внутрішнього світу особистості», «характеру», «психічних станів»). Теоретично аналізується провідний принцип взаємозв'язку між підструктурами у структурі особистості – принцип сполучення.

Ключові слова: *структура особистості, система, підструктура, принцип сполучення, біопсихічна підструктура, індивідуальні особливості психічних процесів, досвіду, спрямованості, здібності, внутрішній світ особистості, характер, психічні стани.*

Психічні явища людини не існують, насправді, окремо й розрізнено. У своїй сукупності вони складають унікальний і неповторний візерунок – психологічну цілісність (міжфункціональну психологічну систему). Лише розуміння структурно-динамічних закономірностей даної цілісності може відкрити нам як розуміння окремих її складових (психологічних функцій), так і усвідомлення сенсу існування людини і шляхів оптимізації цього існування. Ця цілісність і нерозривна єдність психіки людини і є те, що утворює особистість.

Особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ.

Л.І. Божович визначає особистість як «такий рівень розвитку людини, який дозволяє їй керувати і обставинами власного життя, і самою собою» [6]. У різних підходах обов'язково відзначається якість саморегуляції і саморозвитку як фундаментальна для особистості.

Прокоментуємо наше визначення. В ньому підкреслено головне – природа людської психіки – особистісна. Вищий з відомих нам рівень розвитку буття, наділений рефлексією і тому здатний відображати все інше буття і самого себе, втілюється і стає дійсним способом існування конкретної людини. Можна сказати і

навіпаки: життя людини у світі є дійсним способом (формою) існування вищої психіки. Ми не знаходимо у світі інших форм існування вищого рівня психіки, окрім особистості. Можна, звичайно, говорити про те, що предмети і явища культури являють собою інший, специфічно перетворений спосіб її існування. Це так, але вони – втілення особистості. Определнення, тобто додаткове переведення психічного (ідеального) у предметне (матеріальне), здійснюють особистості, залишаючи в предметі, закарбовуючи у ньому всю унікальну своєрідність саме конкретної особистості – автора.

Особистісність природи психіки людини означає, з іншого боку, що будь-який окремий психічний процес набуває дуже складного устрою. Він має власні закономірності і якості, але, поряд із цим, у ньому відображається вся цілісність особистості. Тому коли вивчають окремо психічне явище (мислення, емоції, пам'ять тощо), лише спеціальне й штучне абстрагування дозволяє досліднику робити висновки щодо нього в «чистому», так би мовити, вигляді. Насправді ж це завжди – мислення даної конкретної людини, її емоції або будь-які інші явища. Цей вплив цілісності (її проектування) на конкретне явище не є чимось «дріб'язковим», стороннім. Адже, якщо говорити про мислення, насправді його показники визначаються далеко не лише особливостями, власне, інтелектуальної сфери: мотиви діяльності, цілі, цінності, нахили, стійкі й тимчасові емоційні стани, навіть соматичне здоров'я – все це в сукупності і визначає функціонування будь-якої психічної функції. Особливо важливим виявляється врахування цього положення в галузі практичної психології.

Змістовні ознаки особистості. Особистість має такі змістовні (ключові) ознаки – **цілісність, унікальність, активність, вираження, відкритість, саморозвиток і саморегуляція**. Розглянемо їх ґрунтовно, оскільки ці якості є складними і внутрішньо суперечливими, а їх розуміння необхідне для дійсного досягнення психології особистості.

Цілісність. Особистість, безумовно, являє собою утворення, яке складається з окремих психічних явищ (процесів, станів, властивостей). Але, разом з тим, вона ніколи не є лише сума цих явищ, оскільки особистість не можна зрозуміти в логіці такого собі «додавання розумінь» окремих її складових. Цілісність особистості, насправді, не визначається лише її складовими. Більше того, кожна частина ніколи не існує окремо і самостійно, вона є носієм всієї особистості, а також її відбиттям. Тут важливою ви-

дається думка К.-Г.Юнга про те, що цілісність ніколи не «вміщається» в межі свідомості, як і будь-якої іншої психічної функції. «Цілісність має невимірювану плинність, вона більш давня і, водночас, більш молода, ніж свідомість, і охоплює її в часі і просторі» [21, 47]. Особистість живе, розвивається і формується лише вся, як цілісність. У цьому живому русі цілісності змінюються взаємозв'язки окремих складових, і змінюються самі ці складові. Але ці зміни – вторинні і третинні порівняно зі змінами цілого – особистості. Вони виникають унаслідок окремого живого руху особистості й сприяють наступним цілісним рухам. Ця унікальна здатність особистості як цілісності відбиватися в її кожній окремій рисі, стосується не лише рис психічних. І саме тому ми легко впізнаємо людину, навіть за фізичними її особливостями, оскільки це особливості даної конкретної особистості і містять в собі загадковим способом її всю. Щоб упевнитися в тому, що це саме так, прислухаємося до того, що каже з цього приводу російський філософ О.Ф. Лосєв: «Спостерігаючи гарно знайомий вираз обличчя людини, котру ви давно знаєте, ви обов'язково бачите не просто зовнішність обличчя, як щось самостійне, не просто так, як ви говорите, наприклад, про геометричні фігури. Ви бачите тут обов'язково щось внутрішнє – однак так, що воно дане лише через зовнішнє, і це зовсім не заважає безпосередності такого споглядання. Отже особистість є завжди виявлення... Особистість людини не мислима без її тіла, – звичайно, тіла, за яким видно душу... Та й як ще я можу взнати чужу душу, як не через її тіло... Тіло завжди прояв душі, отже, в якомусь сенсі, сама душа... По тілу ми тільки й можемо судити про душу» [15, 75]. Далі філософ так само яскраво, просто і переконливо доводить виявлення всієї особистості в міміці, інтонації, русі: «Мені іноді страшно буває поглянути на обличчя нової людини і жахливо буває вдивлятися в її почерк: її доля, минула і майбутня, піднімається цілковито, не-вблаганно і неминуче» [16, 175].

Таким чином, цілісність особистості специфічно охоплює всі структурні і динамічні вияви життя людини. Вона зумовлена не сумою окремих складових, а інтегрованою єдністю трьох витоків існування особистості – біологічною, соціальною та духовною. Ця складна дійова інтеграція визначає той факт, що констатувати цілісність як атрибутивну ознаку особистості виявляється недостатнім для її дійсного розуміння. Так, особистість цілісна, але у кожній окремій людини ця цілісність своя, чимось схожа на інших,

а чимось принципово відмінна. Так виходить на світло інша фундаментальна ознака особистості – її унікальність (індивідуальна неповторність). Деякі психологи проблему унікальності розглядають у контексті суперечливої єдності типового й індивідуального в особистості. Насправді, суперечливість ця дещо штучно ускладнюється. Типовим є те, що перед нами – особистість (спрощено кажучи, вона відповідає наведеному визначенню), що вона має всі перераховані фундаментальні ознаки і всі складові частини. Що ж являє собою унікальність особистості? Яка її природа? Відомий персонолог Г. Олпорт зазначав, що «видатною властивістю людини є її індивідуальність. Кожна людина унікальне творіння сил природи. Точно такої ж, як вона, ніколи не було і не буде» [18, 217]. Його визначення особистості є відображенням того, що для автора явище унікальності є центральним. «Особистість, – пише Олпорт, – це динамічна організація всередині індивіда тих психофізичних систем, які детермінують характерну для нього поведінку і мислення» [18, 236]. Унікальність цілісної структури особистості кожної людини зумовлена двома основними факторами: по-перше, своєрідністю динамічної взаємодії трьох основних витоків особистості (біологічного, соціального, духовного), а, по-друге – постійним саморухом, саморозвитком особистості, в процесі якого весь час змінюється індивідуальний візерунок особистісних проявів, набуваючи все більш своєрідної і завершеної форми. І, між тим, особистість завжди залишається незавершеною, відкритою до нових змін. Незавершеність важливий параметр особистості, який притаманний їй однаково як на початку життєвого шляху, так і на завершальному його етапі.

Розглянемо зазначені фактори. В чому своєрідність взаємодії трьох витоків (трьох дійсних начал) особистості? Ця проблема, зазвичай, розглядається як співвідношення біологічного і соціального в особистості та її розвитку. Частковість і штучність такого розгляду є зараз очевидною, але слід знати, як це «вирішувалось».

Деякі вчені вважали, що головним чинником існування і розвитку особистості є фактор біологічної спадковості (біологізаторські, біогенетичні концепції). Виходячи з таких переконань, вони розгортали погляди на існування і психологічну будову особистості. Так виникла теорія рекапітуляції (Ст. Холл, Гетчінсон та ін.), у межах якої вважається, що дитина, яка народилася, в своєму розвитку поступово відтворює всі етапи історичного розвитку людства: період скотарства, землеробства, торгівельно-

промислову епоху. Лише після цього вона вступає в сучасне життя. Долаючи певний період свого розвитку, дитина живе, відтворюючи певний історичний період. Це виявляється в її нахилах, зацікавленнях, прагненнях і діях.

У «горній психології» (В. Мак-Даугалл), в психоаналізі (З. Фрейд) особистість, нагадаємо, тлумачиться як ансамбль ірраціональних безсвідомих біологічних потягів. Біхевіоризм взагалі «знімає» проблему особистості, якій не залишається місця в механістичній схемі «стимул-реакція». За винятком теорій Ст. Холла і біхевіоризму Дж. Уотсона, біогенетичний напрям, в цілому, правильно підкреслює велике значення для особистості біологічних детермінант. З іншого боку, ці теорії або виключають зовсім вплив соціальних факторів на існування і розвиток особистості, або зводять їх до негативного тиску, який усе життя вимушена долати особистість (З. Фрейд). У цьому випадку специфічна унікальна природа особистості ніби виникає на межі протидії біологічних і соціальних чинників (найбільш яскраво це виражено в поглядах В. Мак-Даугалла: інстинкт, що на шляху своєї реалізації зустрічається з опором соціального середовища, перетворюється на почуття, тобто суто особистісну якість). Насправді ж, взаємодія соціальних і біологічних детермінант не зводиться лише до протидії, вона набагато складніша і багатша за змістом.

Протилежні, соціогенетичні, погляди формувалися тими вченими, які вважали, що домінуючу роль у житті і розвитку особистості відіграють соціальні чинники. Граничне вираження ці погляди набувають у так званій теорії «чистої дощечки» («*tabula rasa*»), сутність якої полягає в тому, що жодні вроджені фактори не відіграють ролі у становленні й існуванні особистості, все в ній (конфігурація цілісності, типове й індивідуальне) зумовлене лише впливом соціальних умов існування. Знову зазначимо, що, в цілому, соціогенетичні теорії правильно фіксують велике значення соціального оточення щодо життя особистості. Але їхня односторонність, уявлення про те, що соціальне має долати біологічне, є дійсним слабким місцем.

Цікавим феноменом вивчення психології особистості є те, що існує багато сучасних поглядів, які взагалі не звертають увагу на біологічні процеси у своїх теоретичних побудовах (екзистенціальна психологія, гуманістична психологія тощо). Однак парадоксально, що в галузі психологічної практики, в якій ці концепції досягають зараз найбільших успіхів, психофізіологічні, в цілому,

біологічні параметри особистості розглядаються тут мало не першочергово («організмичне Я» у К. Роджерса).

Неможливість відгадати загадку цілісності й унікальності особистості зумовлена, як бачимо, не тим, що біологічне або соціальне її підґрунтя не враховується, а тим, що існує потяг акцентувати одне з начал за рахунок іншого. В дійсності, і біологічне, і соціальне, і духовне не пригнічують одне одного, а складно і плідно взаємодіють, породжуючи унікальне «диво» (термін О.Ф. Лосева) – людську особистість.

Психологія, якщо вона хоче пояснювати феномен особистості в цьому світі, не повинна бути ні «природничою» наукою, ні «соціальною». Вона повинна згадати, що з давніх-давен слово «психологія» означало «знання душі», і займатися виключно цим, не відволікаючись на хай і важливі, але супутні фактори.

«Дитина народжується як суто біологічна істота, індивід». Ця фраза О.М. Леонтьєва зачарувала психологів, виросла в таку собі точку відліку. Але ж людина народжується як людське дитя. І це означає далеко не лише те, що вона, як організм, має всі біологічні задатки (генотип, потенціальна і актуальна анатомія внутрішніх органів, фізіологічні процеси, морфологія, біохімія), які дозволяють, розгортаючи своє функціонування, зумовлене генотипом, народитися цій особі ще й як особистості. Цього насправді замало. Унікальна складність біологічної організації людини зумовлює те, що одразу після завершення морфологічних процесів формування організму індивід як система потрапляє в особливий внутрішній стан. Це – стан готовності бути особистістю. Складність і нюансованість зв'язків в організмі виявляється на диво міцною і пластичною. Настільки, що навіть окремі морфологічні, або навіть психосенсорні аномалії принципово не перекривають шлях індивіду до особистості (яскраві роботи і досвід вітчизняних вчених Мещерякова і Соколянского засвідчили, що навіть сліпоглухонімі діти можуть стати повноцінними особистостями за умови спеціалізованого навчання). Цей загадковий, але й обов'язковий для людини стан і є те, що ми називаємо духовністю: це початок внутрішнього світу особистості (свідомість).

Отже, констатуємо: біологічна організація людського індивіду не лише забезпечує природні потенційні можливості розвитку організму, а й створює особливий психічний стан готовності до формування особистості, внутрішній світ людини, її духовність. Саме тому він ще до народження є унікальним і цілісним, цей

індивід, наділений духовністю (станом готовності до особистісного способу існування). Водночас, особистість не зумовлена лише біологічно. Не слід скидати з рахунку, що саме по собі біологічне в особистості є продуктом, результатом і втіленням людської активності двох люблячих соціальних істот – особистостей. Отже, мова може йти, взагалі-то, про соціальну (і духовну!) природу біологічного підґрунтя особистості... І про нескінченний плин переходу один в одного цих атрибутивних детермінант людського буття -біологічного, соціального, духовного.

Разом із тим, здатність людини навчатися, тобто засвоювати і привласнювати культурно-історичний досвід, є точно так само важливим, хоча й принципово іншим за природою атрибутом існування особистості. Тож антиномічність біологічного і соціального є явно надуманою, штучною.

На самому початку життя, дійсно, біологічне переважає у плані мотивації -активність новонародженої дитини зумовлена багато в чому дією інстинктивних мотиваційних факторів, і в цьому З. Фрейд, безумовно, правий. Але вже тут, на самому початку, ці інстинктивні інтенції діють не просто, а складно, опосередковано через специфічний стан системи організму як зародка внутрішнього світу. Цього не знав, не додумав З. Фрейд, і саме тому його теорія є концепцією невротичної особистості, за вдалим визначенням Л.С. Виготського. Психологія не дуже багато знає про те, як саме опосередковуються інстинктивні потреби специфічним духовним станом системи організму, і що являє собою цей стан. Але зрозуміло одне – це опосередкування відкриває людську дитину до зовсім особливої зустрічі з соціальним оточенням. Зустрічі дуже відмінної від подібного контакту вищих тварин, і мова тут далеко не лише про відсутність або нерозвиненість певних морфологічних задатків (згадайте лишень досліди зі сліпоглухоними дітьми).

Світ соціального зовсім не протистоїть людині, як це розуміють деякі теоретики. Він огортає і запрошує. С.Л. Рубінштейн свого часу дуже обережно зауважив, що людина не лише протистоїть світу, вона ще й перебуває всередині нього, огортається ним. І в такому існуванні вона невід'ємна частина цього світу. Екзистенціальна психологія «вхоплює» це дуже акцентовано: для неї особистість є «існування – людини – в – світі». Хоча наступна теза щодо «закинутості» людини в світ справедливо критикувалася Рубінштейном: людина некинута в світ, вона – частина його, частина, яка рефлексує принципово весь світ, в тому числі й той,

що поки що не даний актуально. Такою людина стає завдяки зустрічі людського індивіду з соціальним світом. Останній існує в трьох основних формах – інші люди, взаємостосунки між людьми та предмети культури як особлива форма опредметнення – втілення внутрішнього світу (духовності) інших людей. Активність (на початку, переважно, біологічна), опосередкована духовним станом, змушує людину виявляти себе і водночас – привласнювати соціальне оточення, переводячи його в своє – ідеальне (екстеріоризація-інтеріоризація). Так відпочаткова складна єдність (організм-стан), яка існує як потенція (те, що може статися), набуває чіткості і виразності: виникає дійсний внутрішній світ людини – її Я. Це усвідомлений світ думок і бажань, прагнень, цінностей, мрій. Це – особистість. І в ній немає окремо – біологічного, окремо – соціального, окремо – духовного. Вона – цілісна і унікальна. Навпаки, тепер вже «її» біологія (тіло) відокремлюється («Я – не тіло, але я маю тіло»), як відокремлюється ідеальне (Я – не мрія і не бажання, але я маю мрії і бажання).

Однак виникнення ідеального не означає припинення «стосунків» між ним і матеріальним (тілом). Виникає нова складна форма взаємостосунків -сполучання. Тіло (біологічне), крім того, що воно є атрибутом (носієм) особистості ще й залишає значну долю самостійності – воно продовжує існувати за законами природи (біології). Воно відносно самостійне, оскільки його контакт з ідеальним є необхідністю і формою існування: воно змінює ідеальне, але й саме змінюється під дією останнього. Те саме спостерігається з боку ідеального. Сполучання – це суперечлива, внутрішньо конфліктна єдність двох самостійних і самодостатніх начал, які, однак, не можуть існувати одне без одного. Тому існування особистості і являє собою дійсну драму, як це вдало висловив Л.С. Виготський. Саме таке складне матеріального біологічного й ідеального зумовлює цілісність і унікальність особистості. Разом ці дві центральні властивості породжують специфічну річ – форму особистості. Традиційно в психології під формуванням розуміють сукупність засобів соціального впливу на індивіда з метою створити в нього систему певних соціально-позитивних властивостей і рис. Однак поняття формування не може бути вичерпане цим розумінням, Л.І. Анциферова зазначає, що формування «означає процес створення під впливом різних факторів особливого типу відношень всередині цілісної психологічної організації особистості» [2, 5]. Особистість, розвиваючись, набуває певної форми – спосо-

бу організації. Форма охоплює як внутрішній світ особистості, так і систему її зовнішніх проявів. Саме форма є прямим виявом цілісності і унікальності особистості: вона забезпечує пластичну й гнучку стійкість особистості, завдяки динаміці взаємозв'язків між одиницями структури. Оскільки, форма – це вияв, за нею ми пізнаємо дану конкретну особистість. Формування – процес, що не обмежується часом (його обмежує лише фізична смерть індивіда, хоча й після неї в його особистості ще довго можуть відкриватися невідомі аспекти, риси, властивості; особистість і після смерті тіла може доформовуватися). Постійний, плинний розвиток форми являє собою спосіб існування особистості. Можна виділити такі рівні розвитку особистості (як «об'ємного», «до оформленого цілого»):

- на першому рівні ще відсутня рефлексія власного внутрішнього світу, який лише формується, створюється. На цьому рівні особистісні якості створюються в процесі подолання труднощів у досягненні власних цілей;
- на другому рівні розвитку особистість формує власне оточення, передбачає наслідки і планує події, обирає друзів та ін.
- на третьому рівні особистість стає суб'єктом власного життєвого шляху, який вона сама обирає. Інша ознака цього рівня – особистість стає суб'єктом розвитку свого власного внутрішнього світу, формує власне Я. Саме на цьому рівні основною стає якість унікальності.

Наступна фундаментальна якість особистості – її активність. У вітчизняній психології активність розглядається як антитеза реактивності (реакція – акція / поведінка / у відповідь на подразнення). Звісно, принцип реактивної поведінки, в цьому сенсі, зберігається у людини протягом всього життя, вже хоча б тому, що за цим принципом діє організм. (Нагадаємо, що реактивність поведінки провідний принцип біхевіористичних уявлень). Але особистість відрізняється саме тим, що поряд з реактивною, переважаючою стає активна поведінка, тобто поведінка, що спонукається власними усвідомленими цілями і мотивами. Дана особливість відзначається в багатьох теоретичних уявленнях. Так, З. Фрейд говорить про «принцип реальності» в поведінці всупереч «принципу задоволення». В останньому випадку мається на увазі поведінка, що виникає у відповідь на інстинктивну потребу, коли не враховуються ні зовнішні, ні внутрішні обставини (Л.С. Виготський вдало називає таку поведінку «поведінкою в обхід особистості»). Поведінка за «принципом реальності» є усвідомленою і зваже-

ною, це поведінка за інтенцією Его. А. Адлер для того, щоб підкреслити здатність особистості до визначення власної поведінки, вживає термін «креативне Я». Кожна людина, вважає Адлер, може здійснювати минаючи свідому регуляцію, спонукати людину до здійснення вчинку. На цьому етапі поведінка набуває вигляду мимовільної. Людина, наприклад, може не роздумуючи, миттєво кинутись на захист іншого або з ризиком для життя відстоювати власні уподобання. Таку поведінку Л.І. Божович називає «*постдовільною*». Вона є результатом взаємодії в кожній ситуації внутрішніх особистісних структур, самої ситуації і системи загальнолюдських цінностей і смислів, прийнятих даною людиною. Ми бачимо тут розвиток по «спіралі»: поведінка ніби й не регулюється, але відповідає загальнолюдським принципам гуманізму. Таким чином, розвиток довільності (активності) «розширює» особистість до духовних скарбів цивілізації.

Суттєвою ознакою особистості є її здатність до вираження власного внутрішнього змісту. Мова йде про принципово творчу сутність особистості і її становлення.

«Особистість, якщо Вона є, – підкреслює О.Ф. Лосєв, – взагалі мислиться завжди і незмінно впливаючою і діючою» [15, 145]. Виразне існування, тобто, особистісне існування, за Лосєвим, є завжди синтезом двох планів буття – внутрішнього і зовнішнього. Зовнішнє буття особистості, – це її вигляд, лик, те, що сприймається іншими. Внутрішнє ж – це сутнісне, осмислююче і те, що припускається. Ми сприймаємо особистість, але вже в цьому акті якось охоплюємо і враховуємо те, чого «не видно», але що виражається з глибини. «Термін «вираження» вказує на певне активне спрямування внутрішнього в бік зовнішнього, на деяке активне самоперетворення внутрішнього у зовнішнє» [16, 145]. Якщо особистісне буття є виразним, це означає, що особистість має внутрішню і зовнішню сторони, вони знаходяться у постійних динамічних взаємних переходах, і домінує тут внутрішнє (якщо домінуючим буде зовнішнє, перед нами буде не особистість, а простий набір соціальних ролей, функціонер або «гвинтик»). Виражаючи активність внутрішнього світу людини викликає життєвий рух особистості, в якому вона зустрічається з соціальною дійсністю. Соціальна поведінка будується як засвоєння і виконання великої кількості соціальних ролей. Утворюється так званий рольовий шар структури особистості. Рольова поведінка, наприклад, професійна, може бути досить міцною і ригідною, придушувати виразність.

Тоді особистість знеособлюється, інволюціонує. Розвиток же полягає в тому, що виразність «проходить» через шар соціальних ролей, і особистість, її сутність позначається на поведінці і на продуктах діяльності. Якщо говорити про професійну діяльність, то в цьому випадку ми маємо сутність майстерності. Майстер – професіонал, який не просто правильно виконує трудові операції, він у них, а також у продукт праці втільює власну особистість. Взагалі, є сенс говорити про особливу людську потребу втілення себе в цьому світі. Становлення особистості багато в чому визначається розвитком цієї потреби. Традиційно в філософії ця потреба і відповідна, породжена нею активність описується категорією «опредметнення». Людина в своїй діяльності постійно ніби «розчиняє» культурні й природні предмети і явища, переводячи їх тим самим на власні особистісні сутнісні сили (розпредметнення). Але вона в той же час втілює ці сили в зовнішній світ. «Це закарбування живої активності як процесу життя людських сутнісних сил в предмети, – зазначає Г.С. Батіщев, – це перетворення логіки дій суб'єкта у власне предметно-зафіксоване зображення і віднаходження суб'єктом своєї дійсності в об'єктах, які несуть на собі і зберігають образ його діяння, є опредметнення» [5, 99]. Людина опредмечує себе як індивідуально-неповторне соціальне ціле, як своєрідну тотальність своєї соціальності. «Результат її опредметнення є її твір» [5, 100]. Твір є те, що робить наше життя і нашу особистість вічними. (Причому, твір тут слід розуміти широко, це є, фактично, все, що залишає поруч з собою і після себе людина). «Істинне буття людини ... є її дія, – писав Гегель, – в останній індивідуальність дійсна лише твір слід вважати її істинною дійсністю» [7, 164].

Розвиток вираження – втілення особистості становить гостру педагогічну проблему. Як переконливо показав О.С. Арсеньєв [3], в педагогічному процесі цілі розвитку творчості (вираження, опредметнення) і традиційні задачі навчання і виховання – є антиномічними. Педагогічна система як відображення системи державної має на меті, перш за все, адаптувати дітей до наявних соціальних умов життя. Це відбувається через пригнічення виразності (шар соціальних ролей придушує виразність). Цим досягається органічне пристосування дитини до соціальної дійсності, але при цьому блокується творче начало. Вирішення цієї дилеми, розвиток креативності дітей і дорослих залишається глобальною проблемою сучасної світової освіти.

Серйозним є питання сфер вираження особистості. Людина сучасного світу може втілювати себе у виробничій сфері, художній або науковій творчості, в системі комунікації. Питання вибору особистістю сфери реалізації себе є також проблемою навчання і виховання. В теоретичній психології існує оригінальна гіпотеза В.В. Давидова про сполучальний розвиток різних сторін свідомості людини. Вибір суб'єктом сфери своєї реалізації (втілення) визначається, згідно з цією гіпотезою, особливим психологічним механізмом, який полягає у можливості особистості самій вибрати предмет власної активності. Наприклад, при сприйманні музичного твору (акт, безумовно, креативний) можуть виражатися різні «сутнісні сили» особистості, в залежності від того, предметом якої діяльності робить музичний твір суб'єкт сприймання: учбової (коли він вчиться чомусь на даному еталоні), пізнавальної (якщо сприймає, скажімо, мистецтвознавець), моральної (якщо предмет сприймання – виховний потенціал твору), утилітарної (якщо сприймання відбувається виключно задля розваги і відпочинку). Гіпотеза Давидова [19], а також доповнююча її концепція гетерогенності розумових процесів П. Тульвісте [19], безумовно, є у прогностичними і цікавими. Але слід визнати, що, навіть за умови їх прийняття залишається питання про причини саме такого опредметнення (втілення). Тут аж ніяк не можна обмежуватися вихованням, а слід враховувати і власне організмичні (індивідуально-типологічні) особливості людини, адже схильність її до певної діяльності насправді багато в чому визначається ними.

Наступна сутнісна ознака особистості – її принципова незавершеність.

М.М. Бахтін свого часу писав: «... не можна перетворювати живу людину на безголосний об'єкт заочного завершеного пізнання. В людині завжди є щось, що лише сама вона може відкрити у вільному акті самосвідомості і слова, що не піддається зовнішньому заочному визначенню» [4, 255]. Мова йде про незавершеність «внутрішньої» особистості людини.

Ф.М. Достоевський, формулюючи мету своєї творчості, зазначав: «При повному реалізмі *знайти в людині людину...* Мене називають *психологом: не правда, я лише реаліст у вищому сенсі, тобто зображаю всі глибини душі людської*» [10, 373]. Йдеться про те, що в стані дійсної особистісної активності, *и* «на порозі» справжнього життєвого вчинку особистість завжди непередбачувана через те, що нікому (в тому числі і їй самій) до кінця не

відомі дійсні можливості, глибини («вершини», – сказав би Л.С. Виготський) особистісної природи. Достоевський недаремно відмовляється від психології: сучасна йому (та й нинішня) наукова психологія знаходиться лише на шляху до дійсного пізнання змістовних підвалів особистості. Та сама духовність, яка у вигляді потенційного стану відпочатково зумовлює особистість як можливість, далі, по життю, зміцнюється й розвивається, піднімаючи невідомі пласти природи і роблячи людину дійсно до кінця незбагненою і нескінченною у своєму становленні, що не завершується ніколи. Незавершеність це хоча й непізнана, але дуже важлива ознака особистості, врахування якої є абсолютно необхідним.

Здатність до саморегуляції поведінки – ще одна сутнісна ознака особистості.

Відомо, що досить тривалий час в онтогенетичному розвитку збалансованість психологічних процесів досягається завдяки неусвідомлюваним механізмам так званої базальної емоційної регуляції. Ці механізми працюють незалежно від бажання людини, і сенс їхньої роботи полягає в забезпеченні психологічно комфортного і стабільного стану внутрішнього світу. Вони діють протягом усього життя людини, але з ускладненням життєвої ситуації (а це є прямим наслідком розвитку і соціалізації) їхня дія виявляється недостатньою – занадто складними й неоднозначними стають умови життя. Тому в особистості здійснюється формування принципово нових механізмів, які управляються свідомо самою людиною. Першим з відомих є механізм вольової регуляції поведінки. В ситуації боротьби різних, а часто – й протилежних, мотивів, вольове зусилля забезпечує вибір і безконфліктний подальший життєвий рух. Виникнення такого механізму є справжнім і значним надбанням особистості. Але, виявляється, що він лише частково полегшує стан невизначеності і протистояння. В експериментах доведено, що внутрішнє протистояння мотивів після вольової дії зовсім не припиняється і стан психологічного комфорту, як правило, не виникає (дуже яскраво це описує теорія когнітивного дисонансу). Напруга і внутрішня конфліктність супроводжує дію даного механізму весь час. Чому ж, в такому випадку, існує багато ситуацій, коли напруження дійсно спадає, і особистість виявляється самовідрегульованою. Дійсно, таких ситуацій – більшість, адже інакше ми б всі були невротиками. А можливим це виявляється тому, що саморегуляцію здійснюють зовсім інші, складні і потаємні механізми. Деякі з них дослідила Б.В. Зейгарнік [11]. В основі цих

механізмів лежить особливе переживання, яке автор розуміє як активну діяльність (проживання) по породженню нових життєвих смислів. Залучення додаткових смислів відбувається за рахунок розширення усвідомлення і виявлення нових контекстів діяльності. Це призводить не до загострення і придушення конфлікту, а до гармонізації сфери інтенцій. Механізм, що діє при цьому, являє собою, за словами Зейгарнік, «рефлексивне відчуження негативного смислу та включення дії в більш широкий смисловий контекст» [12, 124]. Отже, ми бачимо, що процес саморегуляції передбачає не просто вольове зусилля, а перебудову смислових утворень, умовою якої є їх усвідомленість. Нові смисли породжуються лише в процесі особливих переживань. Видно, як в цій точці своєрідно перетинаються три лінії становлення особистості, що виокремлені нами в попередньому аналізі (довільність, інтеграція, переживання). В результаті відбувається те, що дістало назву механізму смислового зв'язування, коли встановлюється внутрішній зв'язок з ціннісною сферою особистості і нейтральний до цього зміст перетворюється в емоційно заряджений смисл. Результатом цієї роботи є виникнення нових інтенцій і гармонізація внутрішнього світу особистості. Найважливішими умовами дії механізму смислового зв'язування Б.В. Зейгарнік вважає «розвинену уяву, володіння широкою часовою перспективою, наявність ієрархізованої смислової сфери» [13, 128]. Таким чином, цей механізм може існувати лише в інтегрованій, зрілій особистості, адже в такому вигляді процес саморегуляції є суто індивідуальним і пов'язаним з системою цінностей і мотивів даного суб'єкту, його сприйняттям світу тощо. Зейгарнік наводить чудовий приклад дії даного механізму, який ми тут відтворимо. Мова йде про повість Г. Гессе «Курортник». Головний герой (письменник) приїхав на курорт в Баден, щоб відпочити і потім плідно попрацювати. Проте, його плани наштовхнулись на значні перешкоди, оскільки сусідом по кімнаті виявився надто гамірний і невихований голландець. Біля нього постійно юрбився натовп людей. Кілька ночей підряд письменник просто не міг спати. Чутливий до найменшого шуму, він змушений був слухати непотрібні розмови і сміх нескінченних гостей, важкі кроки вранці, що руйнували його сон. Всі відчайдушні спроби в цих умовах відпочити і попрацювати закінчувалися повним розчаруванням. Кінець кінцем, письменник почав відчувати справжню ненависть до свого сусіда, і його життя перетворилося на справжнє пекло. Неефективними виявилися такі механізми са-

морегуляції, як вольове зусилля та спроби дати вихід негативним емоціям в фантазіях. Тоді він приймає абсолютно парадоксальне рішення – полюбити голландця. Майстерний опис досить тривалого процесу породження нового смислу і виникнення нового типу ставлення до ситуації повне драматизму і вміщує всі складові цього процесу: руйнація агресивних почуттів і постановка задачі на їхню зміну, пошук цінності для їхньої перебудови і звернення до євангельської заповіді «Полюби ближнього свого», надання цій цінності конкретної форми через позитивне емоційне насичення образу голландця за допомогою професійних письменницьких засобів (голландець стає головним героєм створеного вночі літературного твору). Важкий творчий процес закінчився, як пише автор, «повною перемогою над голландцем». Він вже не викликав тих болісних переживань, що заважали письменнику відпочивати і працювати. Отже, герою вдалося впоратися із ситуацією завдяки дії механізму саморегуляції – смислового зв'язування [13].

Ми навели цей приклад задля того, щоб ще раз звернути увагу на те, що вищі і найскладніші механізми саморегуляції поведінки можуть здійснюватися лише всією особистістю – цілісною і інтегрованою. Отже, можна виокремити такі послідовні етапи становлення саморегуляції в системі інтеграції особистості:

- базальна емоційна саморегуляція;
- вольова саморегуляція;
- смислова, ціннісна саморегуляція.

Повторимось: попередні ланки не зникають у процесі становлення, вони стають допоміжними і другорядними, але продовжують існувати. Якоюсь мірою правильним буде говорити, що переважання певних механізмів саморегуляції поведінки слід розглядати як показник рівня розвитку інтегративних процесів особистості.

Тепер цілком закономірно постає проблема смислу. На певному етапі свого розвитку людина зустрічається з новим для себе переживанням – стражданням, від відчуття внутрішньої порожнечі і недостатності смислу життя. Це так званий екзистенціальний вакуум. Поява цього переживання означає для психолога дуже позитивну, як це не дивно, річ – у людини з'явилося прагнення відкрити сенс життя. Це прагнення В. Франкл [20] назвав фундаментальною мотиваційною силою людини. Нам необхідно віднайти смисл буквально у всьому – в подіях, в поведінці інших людей, власних переживаннях. Існує також поняття вищого, життєвого або екзистенційного смислу, яким особистість прагне наділити життя

людини, – страждання, смерть, кохання та інші термінальні цінності. В. Франкл пише: «Прагнення знайти смисл – первинна сила в житті людини. Цей смисл є унікальним і специфічним для кожної людини і може бути здійсненим тільки нею самою; тільки тоді стає значущим те, що воля задовольняє прагнення людини до смислу» [20, 154]. Відкриття смислу означає відкриття особистості до зовнішнього світу. Це дуже важливий, кардинальний і зламний момент людського існування: людина перестає знаходитися лише всередині власного Я, лише всередині життєвських ситуативних інтересів – вона виходить за конкретну ситуацію і стає людиною всього світу. Тут, ми бачимо, перетинаються лінії інтеграції і взаємовідносин зі світом – світ перестає бути «напроти» людини, і навпаки, вона опиняється всередині світу, «огортається» ним і споріднюється з ним.

Цікавою є заочна дискусія В. Франкла з А. Маслоу та К. Роджерсом з приводу того, що є головнішим в житті і розвитку особистості – смисл чи самоактуалізація. В. Франкл аргументовано доводить, що самоактуалізація (як прагнення людини стати тим, ким вона, в принципі, може стати) є лише моментом, аспектом прагнення людини до життєвого смислу, і отже, – центральним напрямом розвитку особистості є відкриття смислу. Разом із тим, абсолютна більшість сучасних теоретиків психології особистості притримується саме позиції Маслоу і Роджерса, вважаючи, що саме самоактуалізація є магістральною лінією розвитку особистості. При цьому якимось не приділяється уваги тому, що оці терміни: «саморозвиток», «самоактуалізація», «самоздійснення», «самореалізація» – коріняться в ортодоксальному юнгіанському психоаналізі. І всі вони є синонімами юнгівської «індивідуації», адже «самоактуалізуватися» – в дійсності зовсім не означає «актуалізувати самого себе». А означає це «актуалізувати замість», тобто дійсне під- а потім і надсвідоме підґрунтя людської особистості. Ми вже бачили, що подібні уявлення відносяться до концепції «розгортання» особистості. Заперечень нема – це красиві, приємні і стрункі теорії, але ж вони, на жаль, ненаукові. Це, швидше, філософсько-культурологічні конструкції. В дискусії Франкла з Роджерсом і Маслоу неправі всі. Адже вони шукають центральне і суттєве не в об'єкті дослідження (особистості), а в своєму уявленні про цей об'єкт. Але ж це – речі зовсім інші. Якщо ж говорити про особистість, яку треба вивчати, тобто, про живу конкретну людину, то для неї центральним є весь життєвий шлях, і все, що

на ньому є, – першочергове, домінантне і надсуттєве – від конфлікту на роботі до екзистенційних проблем смислу буття.

Тому ми й вважаємо, що науковий підхід до проблем розвитку особистості мусить адекватно відбивати цей процес, а не придумувати його. Саме в такій постановці нам здається, що логіка, яка тут запропонована, можливо й не така красива і струнка, але вона є більш наближеною до реального життя людини. Разом із тим, значний інтерес до теорій самоактуалізації не можна замовчувати і не враховувати. Важлива саме логіка цілісного підходу. Адже ніхто не сперечається з тим, що, скажімо, процес самоактуалізації, або формування Я-концепції, або пошук смислу життя – є дуже важливими моментами життя особистості. Але вони – саме моменти і в цьому вся справа! Одна логіка -вивчати розвиток особистості, як цілісний процес, що йде по окремим лініям, і бачити в цьому процесі важливі і суттєві моменти. І зовсім інше – взяти штучно якийсь момент, зробити його центральним і сказати, що це і є вся особистість, а її розвиток є розвитком винятково даної структури, з урахуванням його впливу на інші.

Література

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – М.: Класс, 1998. – 331 с.
2. Анцыферова Л.И. К психологии личности как развивающийся системы. – Психология формирования и развития личности. – М.: Наука, 1981. – С. 3-18.
3. Арсеньев А.С. Проблема цели в воспитании и образовании. Цель в воспитании личности // Философско-психологические проблемы развития образования / Под ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1981. – С. 54-73.
4. Батищев Г.С. Деятельностная сущность человека как философский принцип // Проблема человека в современной философии. – М.: Наука, 1969. – С. 73-144.
5. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М., 1979.
6. Божович Л.И. Личность и ее развитие в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
7. Гегель Г. Сочинение. – М.: Наука, 1963. – Т. 4.
8. Гессе Г. Письма по кругу. – М.: Прогресс. – 1987.
9. Довыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. – М.: Педагогика, 1996. – 540 с.

10. Достоевский Ф.М. Искание и размышления. – М.: Советская Россия, 1983.
11. Зейгарник Б.В. Саморегуляция поведения в норме и патологии // Психол. журнал. – 1989. – № 2. – С. 122-132.
12. Зейгарник Б.В. Патопсихология. – М.: Изд-во Моск. унта, 1976. – 238 с.
13. Зейгарник Б.В. Теория личности К Левина. – М.: МГУ, 1981. – 116 с.
14. Ильенков Э.В. Диалектическая логика. – М.: Наука, 1992. – 216 с.
15. Лосев А.Ф. Диалектика мифа. – В кн.: Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – С. 21-185.
16. Лосев А.Ф. Логика символа // Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – С. 247-274.
17. Олпорт Г. Личность в психологии. – М.: КПС, СПб.: Ювента, 1982. – 325 с.
18. Олпорт Г. Становление личности. – М.: Смысл, 2002. – 461 с.
19. Тульвисте П. О теоретических проблемах исторического развития мышления // Принципы развития в психологии / Под ред. Л.И. Анцыферовой. – М.: Наука, 1977. – С. 81-103.
20. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 364 с.
21. Юнг. К.-Г. Человек и его символ. – М., 1997. – 367 с.

С учетом современных научных данных в контексте генетического подхода авторы обосновывают психологическую структуру личности, которая состоит из пяти отдельных подструктур (а именно – биопсихической; индивидуальных особенностей психических процессов; опыта; направленности; способностей, – а также трех динамических единиц – «внутреннего мира личности», «характера», «психических состояний»). Теоретически анализируется ведущий принцип взаимосвязи между подструктурами в структуре личности – принцип соединения.

Ключевые слова: *структура личности, система, подструктура, принцип соединения, биопсихическая подструктура, индивидуальные особенности психических процессов, опыта, направленности, способности, внутренний мир личности, характер, психические состояния.*